

3. Strukturalism, semiologi & narratologi

Ett stort antal mycket heterogena uppfattningar, resultat och metoder med anknytning till språkfilosofi, språkvetenskap och textteori har i olika sammanhang försetts med etiketten "strukturalistiska". Här skall vi dock bara behandla två temata som löper samman i den franska textteoretiska strukturalismen på 1960-talet - med personer som Claude Lévi-Strauss, Roland Barthes och A.J. Greimas bland de främsta namnen. För det ena temat utgår vi ifrån Ferdinand de Saussures *Kurs i allmän lingvistik* (1916), medan vi behandlar det andra med utgångspunkt i Vladimir Propps *Undersagans morfologi* (1927)¹.

Det vi skall hämta hos Saussure är några utgångspunkter för en diskussion om tecken system och deras organisation. Saussures idéer på denna punkt har gett uppslag åt ett antal mer eller mindre trogna efterföljare, och några av dem skall vi också behandla.² Propps teori handlar, i första hand, om hur en viss typ av berättelse är organiserad "på längden". De båda teoriansatserna möts t.ex. i Lévi-Strauss teori om myter, och i Greimas "narrativa grammatik". En inte helt apart terminologisk stipulation kunde döpa den Saussureska ansatsen till "semiologisk" och den Proppska till "narratologisk".³

3.1. Ferdinand de Saussure

Den semiotiska tradition som vi i huvudsak skall syssla med i det här avsnittet går till stor del tillbaka på den schweiziske lingvisten Ferdinand de Saussure och hans berömda *Cours de Linguistique General*. Detta verk innehåller inte bara fröna till många av de idéer om språk och mening som vi skall behandla i det följande, det bildar också utgångspunkten för det allmänfilosofiska och vetenskapsfilosofiska program som brukar kallas "strukturalism". Som vanligt med arbeten av denna historiska dignitet är det vid en första beaktelse väl så viktigt att få reda på hur det historiskt har tolkats av viktiga arvtagare, som att försöka utröna vad det egentligen säger. Liksom den aristoteliska världsbilden är något annat än de filosofiska och vetenskapliga uppfattningar som uttrycks i Aristoteles skrifter, så är "saussureiansk semiologi" något annat än de semiotiska uppfattningar som återfinns i *Cours*. Eftersom det som här skall sägas om Saussure huvudsakligen är avsett som bakgrund för skildringen av senare utvecklingsfaser inom strukturalistisk språk- och textteori så är de hävdvunna

¹ Det är omstritt och delvis oklart vilken historisk betydelse man skall tillskriva Propps arbete. Hans bok väckte föga uppmärksamhet i hemlandet när den först publicerades, och den översattes inte till engelska, som första "västerländska" språk, förrän 1958. En viktig roll för att göra Propp känd spelade en diskuterande recension av *Morphology of the Folktale* av Lévi-Strauss som publicerades 1960 (omtryckt som kap. VIII i Lévi-Strauss (1973)). Vid det laget var Lévi-Strauss teori om myters struktur färdigutvecklad, och Propps inflytande på de tidigare faserna av den franska strukturalismen måste ha varit indirekt, via förmedling av t.ex. Roman Jakobson. Sedan 1960 har dock Propps egen bok haft ett stort och oomtvistligt inflytande. Helt oberoende av dess faktiska betydelse utgör den dessutom ett mönsterexempel på den ena av de tendenser jag vill isolera inom den textteoretiska strukturalismen.

² I planerna för den här upplagan ingick att skriva om fyra variationer på Saussures semiologiska tematik: Roland Barthes (eller egentligen Hjelmslevs) lära om konnotations-koder, Jacques Lacans språk-teori, Algirdas Julien Greimas semantik, och Jacques Derridas lära om "la différence". Jag har bara hunnit få de båda förstnämnda avsnitten klara, men rubrikerna för de andra står kvar för att inte betydelsen av Barthes och Lacan skall bli orimligt överdriven.

³ Mera information om den normala innebörden i dessa termer kommer nedan.

tolkningarna viktigare än originalet - med denna generella brasklapp underförstådd kommer jag ändå här och där att kommentera relationen mellan de två.

3.1.1. Semiotik, semiologi och strukturalism

Innan vi börjar kanske några allmänna ord är på sin plats om termerna "semiotik", "semiologi" och "strukturalism". De två första är de enklaste. De är båda bildade på det grekiska ordet σημιον som betyder *tecken*. "Semiotik" och "semiologi" är i själva verket synonymer och betyder, ungefär, teckenvetenskap eller vetenskap om tecken. Att det finns två olika ord har den triviala förklaringen att idén om en generell teckenvetenskap rann upp i huvudet hos två olika tänkare som, oberoende av varandra, hittade på var sitt ord för den. "Semiologi" är Saussures term, medan "semiotik" är en uppfinning av den amerikanske filosofen Charles Sanders Peirce. Eftersom detta handlar om Saussure så kommer jag i huvudsak att hålla mig till hans term, men kommer säkert att glömma bort mig emellanåt. Så här introduceras den nya vetenskapen av Saussure:

Språket är ett teckensystem som uttrycker något och är i det avseendet jämförbart med skriften, dövstumsalfabetet, symboliska riter, artighetsformler, militära tecken, etc., etc. Språket är det viktigaste av dessa system

Följaktligen kan man tänka sig *en vetenskap som studerar tecknens liv inom den sociala samvaron*. Denna vetenskap skulle vara en del av socialpsykologin och därmed också av den allmänna psykologin; jag skall kalla den *semiologi* /.../. (33, 39)

Idén om en allmän teckenvetenskap blir inte mer än ett uppslag hos Saussure, men den återkommer och slår igenom med full kraft under femtio- och sextiotalen, och kanske allra starkast i Frankrike.

Semiologin definieras alltså av sitt objekt: tecken och teckensystem.

"Strukturalismen" definieras däremot inte av något särskilt objekt. Den är, i första hand, en vetenskapsfilosofi; i andra hand är den en uppfattning om mänsklig kunskap och mänskligt tänkande i allmänhet; i tredje hand är den en övergripande filosofisk världsbild. Ja, i själva verket används ordet strukturalism i olika sammanhang om mycket olikartade teorier och uppfattningar på alla dessa nivåer, men här skall jag använda beteckningen huvudsakligen om sådana uppfattningar som har sina rötter hos Saussure, och som har utvecklats vidare i en till centrala delar fransk tradition. Denna tradition har också andra viktiga källor - redan från början bör man nämna den ryska formalismen, och Pragskolans strukturalistiska lingvistik, som i sin tur var starkt inspirerad av Saussure.

Strukturalismen som allmänfilosofisk uppfattning är inte ämnet för detta kompendium. Som vetenskapsfilosofiskt program för humaniora och samhällsvetenskap är strukturalismen på sitt sätt lätt att definiera: den säger helt enkelt att andra vetenskaper bör ta språkvetenskapen som modell. Dock inte vilken språkvetenskap som helst, givetvis, utan "strukturalistisk" språkvetenskap. I det sammanhang som vi är intresserade av kan man ofta sätta likhetstecken mellan strukturalistisk språkvetenskap och Saussures program för lingvistik, och via denna omväg kom den språkvetenskap som Saussure ville underordna den allmänna semiologin, att överordnas densamma - åtminstone som metodologisk modell, och ibland även i andra avseenden.

Det är alltså till skildringen av några allmänna drag i Saussures lingvistik vi nu går vidare. Beskrivningen av denna går lämpligen via en introduktion av några viktiga begrepp i den terminologi som Saussure använder för att definiera språkvetenskapens uppgift - att denna pedagogiska metod i det här fallet passar ovanligt bra för sitt objekt kommer att framgå efterhand.

3.1.2. Synkroni och diakroni

Vi värmer upp med ett enkelt motsatspar: "synkroni" och "diakroni". Etymologin är enkel: "kroni" har att göra med det grekiska *kronos* som betyder *tid*, "Syn" betyder *samma*, "dia" betyder *genom*. Synkroni har alltså att göra med det *samtidiga*, diakroni med det som sker *genom tiden*.

Enligt Saussure, och väl också i verkligheten, hade språkvetare under lång tid varit alltför ensidigt intresserade av det diakrona perspektivet på språk. 1800-talet är språkhistoriens förlovade tid: man etablerar stamträd för språkfamiljer, inom fonetiken formulerar man lagar för "ljudskridning" mellan olika språk och språkstadier, inom betydelseläran är etymologin det överskuggande intresset.

Mot detta ställde Saussure det synkrona språkstudiet, intresset för språket som det var beskaffat vid *en* tidpunkt. I praktiken betydde detta en uppvärdering av studiet av det samtida språket - nufranskan, nusvenskan, etc., - men skillnaden mellan synkroni och diakroni är inte ekvivalent med skillnaden mellan det historiska och det nuinriktade. Det är fullt möjligt att göra en synkron studie av 1300-talets franska, liksom man kan lägga en diakron aspekt på göteborgskans utveckling under det tidiga 1990-talet. Skillnaden ligger i att det synkrona studiet intresserar sig för språket vid *en* tidpunkt, och bortser från dess utveckling över tiden, medan den diakrona aspekten just rör språkförändring.⁴

Saussures ställningstagande för synkronin är väl en del av bakgrunden till de anklagelser för historiefientlighet som nästan till leda riktats mot strukturalismen, särskilt från tyskt håll. I sig självt innebär detta ställningstagande ju bara ett val mellan två varandra kompletterande perspektiv, men det är sant att man utifrån vissa andra drag i Saussures språksyn kan argumentera för att det synkrona perspektivet har ett principiellt försteg. Dessa andra drag har att göra med Saussures holism, hans uppfattning att språkets enskilda element bara kan begripas som osjälvständiga delar av språkssystemet som helhet. Denna holism kan bara tillmäta ett begränsat värde åt studier som rycker loss enstaka element ur helheten - ett fonem, eller betydelsen hos ett ord - och försöker skildra dess utveckling i isolering. Fruktbara diakrona undersökningar förutsätter, enligt Saussure, ett bra synkront grepp om de stadier som språkutvecklingen genomlöper. Till detta återkommer vi om ett ögonblick.

3.1.3. Langue och parole

En och annan läsare kanske lade märke till att när Saussure skulle definiera semiologins område så nöjde han sig inte med att säga att denna framtida vetenskap handlar om

⁴ Det finns uppenbara problem här, som bl.a. visar sig i den uppenbarligen otillräckliga specifikationen av "1300-talets franska" i exemplet. Varje sådan empirisk avgränsning måste rimligtvis rymma ett fenomen som inte är statiskt under den avgränsade perioden, utan som genomgår en förändringsprocess. Istället för att definiera det synkrona studiet så att det avhandlar någonting som i absolut mening är ett tillstånd i språkutvecklingen, så får man rimligtvis uppfatta det så att det medvetet abstraherar bort faktorer som har att göra med förändring. I avsnittet om Derrida återkommer vi till möjligheten att tälja principiell ved med denna kniv.

tecken, utan drog till med att den behandlar olika *teckenssystem*. Det är ett axiom för Saussure att tecken inte kan begripas s.a.s. ett och ett, utan alltid måste förstås i förhållande till ett system av tecken, som både den som producerar och den som tolkar tecknet på något sätt har tillgång till eller kunskap om. När det gäller språket så använder Saussure ordet *langue* (språk) för att beteckna detta system, medan han använder ordet *parole* (tal) för att beteckna språket som konkret ansamling av faktiska yttranden. Det är *langue*, språkssystemet, som står i centrum för lingvistens intresse.⁵

Begreppsparat *system* och *element* spar vi till nästa avsnitt, men vi skall ägna litet uppmärksamhet åt hur beskrivningen av *langue* rent schematiskt kan tänkas se ut. Den klassiska språkbeskrivningen tar sig formen av ett *lexikon* och en *grammatik*, vilket för våra abstrakta syften helt enkelt kan översättas med en lista över språkets *element* och en uppsättning *kombinationsregler* för hur dessa element får sättas samman till större helheter.⁶ Det vanliga språket utmärks dessutom av en egenskap som brukar kallas "dubbel artikulation" - det är sammansatt av element på två nivåer. De element som förtecknas i det vanliga lexikonet, orden eller morfemen, är i sin tur sammansatta av element på en lägre nivå, fonemen. Den fonematiska nivån har sina egna kombinationsregler som specificerar vad som är ett möjligt ord på svenska - av dessa möjligheter "väljer" den lexikaliska nivån vilka som skall utnyttjas för att uttrycka betydelser.

3.1.3.1. Språkets ontologiska status

Någon motsvarighet till distinktionen mellan *langue* och *parole* måste förmodligen varje lingvistisk teori hålla sig med, och det är instruktivt att jämföra Saussures begreppsbyggnad med den motsvarighet som har dominerat anglo-saxisk språkvetenskap under de senaste decennierna: Noam Chomskys distinktion mellan *competence* och *performance*. Denna distinktion introduceras i allmänhet genom observationen att en stor del av de yttranden som produceras av vanliga språkanvändare är "fel", och inte bara i förhållande till någon yttre norm, utan i relation till normer som språkanvändaren själv erkänner. Att det är på det viset blir nästan smärtsamt tydligt när man tar del av en transkription av en rimlig bit normalt tal: fullständiga meningar förekommer nästan inte, det vanligaste svenska ordet är ett mer eller mindre utdraget "ööh", etc.

Ett sätt att hantera sådana iakttagelser vore naturligtvis att betrakta dem som falsk fikationer av den grammatiska teorin - "data" som visar att folk faktiskt inte betar sig i enlighet med modellen. Men detta är, enligt Chomsky, fel slutsats. Det faktum att talaren själv i en lugnare stund känner igen vad som är fel och vad som är rätt i hans språkliga produktion tyder på att han besitter en språklig kompetens som inte svarar mot hans faktiska "performance". Anledningen till diskrepansen mellan kompetens och prestation är att kompetensen inte ensam bestämmer vad talaren yttrar. I den konkreta talsituationen tillkommer en mängd "störande" faktorer: begränsningar i korttidsminnet gör att långa och krävande konstruktioner kommer av sig på mitten, stress och

⁵ Saussures lingvistik är bara en källa till strukturalismens och semiologins terminologi. När dessa båda tankeströmningar får sitt uppsving under 50-talet förnyas nomenklaturen med en del termer från informationsteori och cybernetik, och begreppsparat *kod* och *meddelande* kommer att utgöra en stilistisk variant till *langue* och *parole*.

⁶ En normal språkbeskrivning innehåller ju en morfologi också, som specificerar hur elementen ändrar form efter hur de kombineras med varandra - sådana detaljer syns dock inte från den abstraktionshöjd där vi för tillfället befinner oss.

nyttillkommen information från omgivningen gör att talet hackas sönder i ofullständiga bitar, etc. En rimlig teori om performance måste, fortfarande enligt Chomsky, å ena sidan specificera den språkliga kompetensen, med hjälp av ett lexikon och en grammatik, och å andra sidan förklara de faktiska avvikelserna från normen genom specifikation av de olika störfaktorerna. Lingvistens uppgift är dock, i första hand, att beskriva "competence".

Jämförelsen med Chomsky är upplysande vid beskrivningen av Saussure därför att Chomsky har en jämförelsevis klar och enkel uppfattning om vad competence har för ontologisk status: den är en psykologisk storhet som på det ena eller andra sättet finns realiserad i språkanvändarens hjärna. Det faktum att man kan tala om ett språk som svenska eller franska som en överindividuell storhet som "delas" av många talare hänger helt enkelt på att de har internaliserat mycket liknande språkliga regelsystem, vilket i sin tur får förklaras av att de lärt sig språket av talare som också de har liknat varandra i de relevanta avseendena.

Det är fullt möjligt att läsa Saussures *Cours* som att han helt och hållet delar Chomskys uppfattning på denna punkt - jfr uttalandet ovan om att semioogin är en del av den allmänna psykologin. Men det är inte denna uttolkning som dominerat den strukturalistiska traditionen, utan istället har man lagt vikt vid att *langue* är en social storhet, "större" än den enskilda individen - man har funnit en djupare innebörd i att språket "formar" individen än i att det "behärskas" av denne. En komplett språkteori måste naturligtvis ha plats för båda aspekterna - och helst utan att falla in i någon metafysik av "sociala fakta" som existerar helt oberoende av de konkreta individerna - men en språkuppfattning präglas ändå av i vilken ända av spektrumet mellan individ och samhälle man väljer att starta.

Det finns tre nyckelord att använda vid karaktäriseringen av *langue* som betytt mycket för den strukturalistiska visionen av människan och världen: *langue* är *socialt*, *styrande* och *omedvetet*.

Den sociala dimensionen hos *langue* har vi redan berört. Att *langue* är styrande i förhållande till individens beteende är också ganska klart - även om jag ofta gör "fel" så följer jag i stort sett reglerna för det språk jag talar. Men denna styrfunktion hos *langue* går inte via ett tematiskt medvetande om *vilka* regler som styr mig: att lära sig grammatiken för sitt modersmål är en helt annan sak än att lära sig själva språket, och det verkar inte finnas något samband mellan mitt medvetande om reglerna och deras förmåga att forma mitt beteende. Den här föreställningen om individens beteende som bestämt av sociala regelsystem, som fungerar utanför medvetandets kontroll, bildar, kan man säga, själva kärnan i den strukturalistiska världsbilden.

3.1.3.2. Andra "språkssystem"

Redan på detta enkla stadium kan vi förstå en del av det strukturalistiska programmet för humaniora och samhällsvetenskap. Det allmänna schemat för hur man generaliserar Saussures metodologiska ansats till andra områden är lätt att antyda. Det gäller helt enkelt att hitta ett något så när avgränsat område av mänskligt beteende, och beskriva instanser av detta beteende som uttryck för ett bakomliggande regelsystem, eller, mera målande, som "yttranden" på ett "språk". Teorin ges den formen att den beskriver "yttrandena" som kombinationer av på förhand givna element, och specificerar de regler

enligt vilka elementen får kombineras för att inte bli "ogrammatiska". Flera av de narratologiska modeller vi senare skall stifta bekantskap med följer det här schemat ganska nära, men vi börjar med att titta på några andra exempel.

- *Mode.* Framförallt Roland Barthes har intresserat sig för modet som semiologiskt system. Vad kan spela rollen av *parole* på detta område? Det verkar finnas två möjligheter. Enligt den ena "yttrar" man sig på modespråket genom att bära kläder. Elementen i detta språk blir, på en nivå, olika klädesplagg som kan kombineras på kroppen till fullständiga yttranden. Grammatiken specificerar de olika plagg som är möjliga i olika "syntaktiska positioner", och hur de kan kombineras. Plaggen själv får rimligtvis uppfattas som i sin tur uppbyggda av olika element på en finare nivå: färger, snitt, detaljer. Denna finstruktur hos plaggen påverkar grammatiken för klädbärandet, men bäraren formar inte själv sina plagg utan griper dem färdiga i garderoben, ungefär som talaren griper färdiga ord ur lexikonet. Plaggen är istället yttranden på ett annat modespråk - designerspråket - vars talare yttrar sig genom att gripa i förrådet av möjliga särdrag hos ett plagg och av dem forma de "ord" som sedermera skall hänga i klädbärarnas garderober.⁷
- *Släktskap.* Den franska strukturalismens *grand old man* Claude Lévi-Strauss skar sina lagrar med en studie av släktskapssystem som också kan beskrivas med Saussures modell. Utsikterna att beskriva släktskap i termer av *langue* och *parole* kan tyckas små - släktskapsrelationer tycks grundade i biologiska fakta som inte lämnar plats för vare sig grammatiska eller ogrammatiska "yttranden" av enskilda "talare". Men det finns åtminstone en socialt reglerad handling som ingriper i släktskapsrelationerna: bröllop. Och därmed finns det plats för regler om vem som får gifta sig med vem. I våra västerländska samhällen tycks dessa regelsystem, åtminstone i förstone, ganska ointressanta. Även om det finns tydliga statistiska samband mellan t.ex. social och ekonomisk status och val av partner, så har de knappast den digniteten att man kan tala om "grammatikregler". Det finns dock en grammatikregel som Lévi-Strauss menar är universell för alla släktskapssystem: incest är förbjuden.⁸ Och i många andra samhällen finns det mycket elaborerade regler för vem som får gifta sig med vem, som i sin tur kan baseras på släktskapsrelationer eller på social gruppstillhörighet av olika slag.

Möjligen är dessa enkla överväganden tillräckliga för att man skall förstå någonting av vad man kan mena när man utnämner mode eller släktskapssystem till "språk", på det sätt som är populärt i strukturalistisk jargong. Samtidigt skall man naturligtvis lägga

⁷ Här finns uppenbarligen en mängd problem, som vi dock inte skall behandla, eftersom vi inte är ute efter allmänna semiologiska insikter, utan bara efter litet bakgrund till strukturalistisk textteori. Man kan dock fundera på ifall modeskaparen inte snarare skall uppfattas som sysselsatt med normativ grammatik för bärarspråket, än som talare av designerspråket. Och man kan begrunda huruvida det egentligen är rimligt att beskriva design som "kombinationer" av på förhand givna "element".

⁸ Däremot kan definitionen av incest variera, något som väl i viss mån tunnar ut teorins empiriska anspråk.

märke till hur extremt tunt det språkbegrepp är som vi hittills har tillgång till - att säga om ett beteende att de exemplifierar ett "språk" i denna mening säger inte mycket mer än att det regleras av socialt accepterade normer. För att någonting skall kunna sägas var språkligt i någon mera intressant mening måste det rimligtvis förknippas med ett semantiskt innehåll av något slag, och kunna användas för att kommunicera ett budskap, men vi har ännu inte varit nära de sidor av Saussures teori som rör sådana fenomen.⁹

3.1.4. System och element

Det är dags att säga litet mer om Saussures "holism", och speciellt om hur ett "system" förhåller sig till sina "element" enligt strukturalistisk doktrin.¹⁰ Slagordsmässiga formuleringar av detta synsätt är inte svåra att ge. Det handlar om att "systemet kommer före sina element", eller att "elementen bara kan definieras inom systemet". En mera specifik slogan är Saussures egen: "i språket finns bara skillnader, utan positiva termer". Skall man kunna förbinda dessa slagord med någon mera specifik innebörd så måste man titta på några konkreta exempel. Den mest intressanta avsedda tillämpningen av den strukturalistiska holismen är på meningsteorins område, och den skall vi ägna ett särskilt avsnitt, men modellen för denna tillämpning hämtas från fonologin, och därför börjar vi med den. I själva verket har två olika fonologiska teorier spelat en oerhörd stor roll för strukturalismens utveckling, fast de delvis har dragit åt motsatta håll, och vi skall kasta en blick på båda. Den första anknyter i någon mån direkt till Saussures program, fast den når sin utvecklade form i Pragskolan, och särskilt med Trubetzkoy's arbete - vi skall därifrån bara benytta oss av den klassiska definitionen av begreppet fonem. Den andra teorin, som bl.a. utvecklats av Roman Jakobson, är teorin om att man kan analysera fonem som kluster av fonetiska *särdrag*.

3.1.4.1. Vad är ett fonem?

Vad är ett fonem? Det naturliga förslaget är att ett fonem är ett "språkljud" och bör karakteriseras antingen *akustiskt*, efter hur det låter, eller *artikulatoriskt*, efter hur det produceras i talapparaten. Det finns emellertid många skäl som talar emot att fonem i ett språk kan definieras vare sig akustiskt eller artikulatoriskt: dialektala och individuella variationer i uttalet, uttalsvariationer beträffande vad som intuitivt är samma fonem beroende på den fonetiska kontexten, det faktum att ljud som för talare av ett språk tydligt är olika fonem kanske inte alls kan skiljas åt av personer som talar ett annat språk, etc. Standardlösningen på detta problem, som ligger till grund för Trubetzkoy's teori, är välkänd: fonem är de "minsta betydelseskiljande enheterna" i ett språk. Ljud är fonologiskt olika, i ett visst språk, om och endast om de i åtminstone några kontexter används för att skilja olika morfem åt. Däremot spelar det ingen roll

⁹ Vad det gäller modet som semiotiskt system så hävdar naturligtvis Barthes att det också är meningsbärande, och någonting ligger det väl i detta även om analogierna med vanlig språklig mening kanske inte är så starka som man ofta tar för givet. Ett motsvarande anspråk reses ibland för släktskapssystemens räkning, men här börjar analogin definitivt bli ansträngd och förefaller ofta hänga nästan helt och hållet på mångtydigheter i ordet "kommunikation".

¹⁰ Det är kanske dags att repetera och fördjupa den brasklapp som gömdes i introduktionen till det här kapitlet. Med "strukturalistisk doktrin" avser jag inte en åsikt som delas av alla strukturalister, eller ens alla franska strukturalister, utan en åsikt som man kan finna visst textstöd för hos Saussure och som senare strukturalister har förutsatt som en slags åsiktsbakgrund att ansluta sig till eller profilera sig emot.

ifall de relevanta skillnaderna "realiseras" olika av olika talare, så lång de relevanta kontrasterna bevaras. Att en skåning, en göteborgare och en stockholmare använder var sitt ljud för att skilja "regla" från "segla" har ur det svenska fonologiska systemets synvinkel ingenting att betyda.

Vill man förvandla denna tankegång till en "definition" av ett enstaka fonem i ett språk - t.ex. det fonem som huvudsakligen motsvaras av bokstaven "r" i skriven svenska - så finns det två möjliga vägar att gå. Den ena är att helt enkelt säga att "r" är det fonem som inte är "a", eller "b", eller "d", etc. Eftersom samma sak, mutatis mutandis, kan sägas om alla andra fonem på samma språk så blir resultatet att vart och ett av dem blir definierat i termer av alla de övriga, och bara inom det enskilda språket. Det andra, och mera informativa, sättet att "definiera" ett enskilt fonem är i termer av dess distribution i morfemförrådet i förhållande till andra fonem, alltså återigen i termer av dess plats i fonemsystemet som helhet.

Någonting i den här stilen tänks ibland vara sant om varje "struktur" eller "system" som förtjänar att uppmärksammas av en strukturalist: dess element kan inte "reduceras" till någonting som finns "före" systemet självt, utan kan bara definieras genom elementens ömsesidiga relationer inom systemet.

En annan, för Saussure viktig, slutsats ur denna sorts fonemteori är att språkljuden inte kan definieras oberoende av språkets betydelsesida. För att kunna skilja fonem åt så måste man nämligen ha en oberoende intuition om vad som utgör två olika morfem, och det naturliga förslaget är att en fonetisk variation fört en från ett morfem till ett annat när *betydelsen* ändras.¹¹

Den här typen av teori är också en av faktorerna bakom den *språkrelativism* som präglar mycket strukturalistisk filosofi. Om elementen i ett system bara är intrasystematiskt definierbara så minskar detta rimligtvis möjligheten till fruktbara jämförelser mellan olika system - en tankegång som kanske inte verkar så slående för fonemsystem, men som blir intressantare när den appliceras på betydelsesystem.

3.1.4.2. Fonetiska särdrag

Driven till sin yttersta konsekvens så ger den i föregående avsnitt antydda definitionen av fonemet upphov till ett rent abstrakt, "algebraisk", definition av fonemet. Den andra teori vi skall referera till ligger närmare den akustiska och artikulatoriska beskrivningen av de ljud som kan användas för att realisera betydelseskilnader i mänskliga språk. Alla som har läst någon fonetik har stött på artikulatoriska beskrivningar av fonem. Enligt en traditionell sådan beskrivning är t.ex. både /p/ och /b/ *bilabiala klusiler* som skiljer sig åt med avseende på *aspiration* och *ton* (/p/ är aspirerad och tonlös, medan /b/ är oaspirerad och tonande). Av dessa artikulatoriska dimensioner är aspirationen irrelevant för det svenska fonemsystemet, i den meningen att den inte utnyttjas för att göra skillnad mellan morfem i svenskan.

Den fonologiska särdragsteorin, som den t.ex. har utarbetats av Roman Jakobson och Morris Halle¹² har systematiserat denna typ av beskrivning med målet att åstadkomma en kort lista på sådana dimensioner, som skall möjliggöra en ekonomisk och enhetlig

¹¹ Anders Wedberg har skrivit en uppsats där han menar att man kan klara sig utan denna referens till betydelsesidan - om jag minns rätt (men det var mycket länge sedan jag läste uppsatsen) så bygger hans alternativa teori på att man istället kan urskilja när en variation för en utanför ordförrådet.

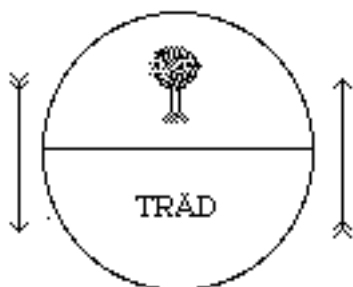
¹² Se t.ex. "Phonology and Phonetics" i Jakobson & Halle (1956).

beskrivning av fonemen i alla mänskliga språk. Enligt deras teori så kan alla de egenskaper (särdrag, "distinctive features") som används för att skilja fonem åt ordnas i motsatspar, av typen tonande/tonlös, och de menar dessutom att 12 sådana par är tillräckliga för att beskriva alla förekommande fonem.¹³

Också för denna typ av teori har man sökt analogier på betydelsesidan, särskilt långt har som vi skall se Greimas velat driva analogin. Men särdragsteorierna är också viktiga genom att de har inspirerat en "absolutistisk" inställning till språket som kontrasterar mot den språkrelativism som jag nyss påpekade var förbunden med den fonologiska holismen. Speciellt Lévi-Strauss har inspirerats av särdragsteorin att söka enheter för beskrivningen även av begreppssystem på en nivå som ligger "ovanför" det enskilda språket.

3.1.5. Teckenbegreppet

Tecknet (signe) är för Saussure en komplex men odelbar helhet som förenar en beteckning (signifiant) med något betecknat (signifié)¹⁴. När det gäller det vanliga språket är beteckningen en *ljudföreställning* (image acoustique) och det betecknade ett *begrepp* - Saussure är noga med att framhålla att båda sidor av tecknet är psykologiska storheter. Beteckningen är inte det fysiska ljudet och det betecknade är inte det omtalade föremålet. Han är förtjust i att presentera teckenbegreppet med hjälp av en bild:

¹³ Varje särdrag erhåller dessutom både en akustisk och en artikulatorisk definition. Jakobson och Halle utskiljer i själva verket två olika sorters par. Å ena sidan har vi de som definieras som närvaro, respektive frånvaro av en viss egenskap - tonande/tonlös är ett sådant par. Å andra sidan har vi de som definieras av två varandra uteslutande egenskaper som dock båda är "positiva" - på Jakobsons och Halles lista är t.ex. paret akut/grav av den typen, skillnaden har att göra med tonhöjd. Dessa båda typer har samband med den Aristoteliska indelningen av motsatser i kontradiktoriska och konträra, till vilken vi återkommer i samband med Greimas lära om den semantiska kvadraten

¹⁴ Överföringen av Saussures terminologi till svenska är problematisk. Den svenske översättaren av *Cours* har valt termerna "tecken", "uttryck" och "innehåll". Det valet har mycket som talar för sig - det är redan existerande svenska ord med ungefär rätt innebörd. Men det har också nackdelar, framförallt att den etymologiska samhörigheten mellan de tre termerna går förlorad. I andra sammanhang har man försökt lansera "det betecknande" och "det betecknade" som motsvarigheter till "signifiant" och "signifié" - det har den omvända nackdelen att skillnaden blir *för* liten, och därmed utsatt för korrektur- och läsfel. Dessutom ger detta val upphov till mycket onaturliga och klumpiga språkliga konstruktioner. Detta sagt som ursäkt för att jag här lanserar en ny svensk motsvarighet till "signifiant" - "beteckning" är ett existerande svenskt ord med ungefär rätt innebörd som är lagom likt och olik "tecken" och "betecknat".

Bilden skall framhäva tecknets oupplösliga enhet: vi kan inte tänka begreppet utan att ljudföreställningen aktualiseras, och vi kan inte aktualisera ljudföreställningen utan att tänka begreppet.¹⁵

Trots det oupplösliga bandet mellan tecknets båda sidor så är sammanhanget mellan dem inte *nödvändigt*, utan Saussure trycker tvärtemot hårt på vad han kallar tecknets *arbiträrhet* (godtycklighet). Ett visst begrepp kunde mycket väl varit förbundet med en annan ljudföreställning än det faktiskt är, och vice versa - det begrepp som är intimt förknippat med ordet "träd" i svenska, är i tyskan lika nära lierat med ordet "Baum". Även om denna tanke inte alltid har varit oomstridd¹⁶ så förefaller den väl numera ganska självklar för de flesta. Den är dock såpass problematisk inom ramen för Saussures allmänna teori att den är värd ytterligare några anmärkningar. Motsatsen till arbiträr är *motiverad*, men Saussures tes är inte att det inte finns motiverade tecken i språket, utan bara att det inte finns några *absolut* motiverade tecken. Exempel på *relativt* motiverade tecken är t.ex. de flesta sammansatta ord - "styrbordsåra" och "miniubåt" kunde inte lika gärna ha stått för något annat, och de begrepp de faktiskt står för kunde inte lika gärna ha hetat vad som helst. Men det finns också andra slag av motivering, t.ex., hos sådana tecken som bygger på metaforiska överföringar: tal om bordets "ben" och trädens "kronor" är inte fullständigt arbiträrt.¹⁷ Sådana motiveringar för dock bara tillbaka vissa tecken på andra tecken och Saussures tes är alltså att man i slutet på alla sådana kedjor skall finna arbiträra tecken. De enda presumptiva exempel på *absolut* motiverade tecken som Saussure diskuterar är s.k. "onomatopoetiska" (ljudhärmande) uttryck - i allmänhet brukar några exempel på hur olika sådana uttryck låter från språk till språk räknas som tillräckligt för att avfärda deras anspråk på att vara absolut motiverade, och så även hos Saussure.

Som vi skall se är det dock problematiskt för Saussure att använda översättnings exempel för att argumentera för tecknets arbiträrhet. Ett annat viktigt inslag i hans teckenteori är nämligen att de tecken som utnyttjas av ett språk i allmänhet *inte* har några exakta motsvarigheter på ett annat - är detta sant så finns det inget för svenskan och tyskan gemensamt begrepp som heter "träd" på det ena språket och "Baum" på det andra. Saussures första exempel lyder på följande vis:

Franskans *mouton* kan ha samma betydelse som eng. *sheep* men av olika orsaker kan de inte ha samma värde, framförallt av den anledningen att när en engelsman talar om ett stycke kött som serveras på bordet använder han *mutton* och inte *sheep*. Skillnaden i värde mellan *sheep* och *mouton* ligger i att det första vid sidan om sig har en annan term, vilket det första inte har. (, 147)

¹⁵ I själva verket ritar Saussure alltid bilden "upp och ner" med innehållet (det betecknade) ovanpå, och uttrycket (betecknaren) underst. Liksom de flesta andra har jag svårt att motstå impulsen att vända den "rätt" igen - och jag tänker inte ens försöka.

¹⁶ En klassisk både roande och tänkvärd diskussion av den finns i Platons *Kratylos*.

¹⁷ Man får här hålla isär sådana metaforiska samband som är aktuella i språkssystemet från rent historiska motiveringar - när man säger om den ledande löpare att han ligger i "täten" så spelar den historiska associationen med det franska tête (huvud) knappast någon motiverande roll i nusvenskan. Omvänt kan naturligtvis tecken uppfattas som motiverade av förbindelser som saknar historisk realitet. Sådana här finesser spelar stor roll för Jacques Derridas språkfilosofi, och vi återkommer till dem i samband med honom.

Saussure skiljer här ett ords "värde" från dess betydelse (signification). Man skall dock inte tro att värdet har att göra med jämförelsevis oväsentliga nyansskillnader (som när man på svenska talar om ett ords "valör"), medan betydelsen är den centrala innebörden. Nej, Saussures huvud användning av dessa termer är att "betydelse" betecknar relationen mellan beteckning och betecknat i tecknet, medan "värdet" har att göra med begreppets (signifié) själva identitet. Poängen är att de begrepp som ingår i språkets tecken inte har någon identitet som är oberoende av språkssystemet.

Om orden stod för i förväg givna begrepp skulle de ha exakta motsvarigheter i betydelse från ett språk till ett annat, men så är inte fallet. (, 148)

Istället tänker sig Saussure att innehållet i varje begrepp bestäms av dess relationer till andra begrepp med vilket det sätts i förbindelse av språket. Dessa förbindelser är av två slag. Dels har vi *associativa* förbindelser som ett ord upprätthåller med andra uttryck som kan utgöra alternativ till det i de utsagor där det förekommer: hit hör semantiska relationer som olika former av synonymi och antonymi (motsats), samt relationer av hyperonymi och hyponymi (över- och underordning). Dels har vi *syntagmatiska* förbindelser som ett ord upprättar med termer som de kan förekomma tillsammans med i taledjan.¹⁸ Efter att ha gått igenom ett antal översättningsexempel sammanfattar Saussure sin ståndpunkt så här:

I alla dessa exempel finner vi alltså inte i förväg bestämda *idéer* utan *värden*, som härstammar från systemet. När de sägs motsvara begrepp underförstås att begreppen endast är särskiljande och inte definieras positivt genom sitt innehåll utan negativt genom sina förbindelser med andra termer i systemet. Deras väsentligaste egenskap är att vara vad de övriga inte är. (, 148)

Lägger vi samman denna åsikt med vad som ovan sades beträffande definitionen av de grundläggande enheterna på beteckningarnas sida, fonemen, så är vi framme vid Saussures berömda *dictum* att

"/.../ i språket finns bara skillnader *utan positiva termer*. Vare sig man tar innehåll eller uttryck har språket varken idéer eller ljud, som fanns före språkssystemet utan bara konceptuella skillnader och ljudskillnader, som uppstår ur systemet. (, 152)

3.1.5.1. Artikulationen av det formlösa

Den föreställning om språkets natur som beskrivits ovan är också, hos Saussure, förbunden med en bild av språkets funktion för det psykiska livet, som har visat sig mycket fängslande för eftervärlden. Enligt Saussure utgör våra tankar, innan de kan uttryckas i ord, bara en "amorft och obestämd massa". Lika amorft är från början den del av vårt upplevelsefält som språket tar i anspråk för att forma de ljudföreställningar som skall bilda tecknens uttryckssida. Så här sammanfattas tankegången av Saussure själv:

Språkets roll i förhållande till tanken är inte att skapa ett ljudmaterial för att uttrycka tankar på utan att fungera som mellanhand mellan tanken och ljudet så

¹⁸ De finns flera terminologiska varianter på Saussures par "associativ" och "syntagmatisk". Det är vanligt att man använder ordet "paradigmatisk" istället för "associativ", och när Jakobson talar om den "metaforiska" och den "metonymiska" axeln i språket så verkar det också vara samma distinktion han är ute efter.

att deras förening alltid leder till en ömsesidig indelning av enheter. Tanken, som är kaotisk till sin natur, måste ordnas genom att sönderdelas. Det är således varken fråga om materialisering av tankar eller att ljuden förvandlas till mentala enheter utan någonting mystiskt, att "tanke-ljud" innebär uppdelning och att språket utarbetar sina enheter medan det tar form mellan två amorfa massor. Man kan föreställa sig luften i kontakt med en vattenyta; om det atmosfäriska trycket ändras sönderdelas vattenytan i en serie vågor; vågorna ger en föreställning om föreningen eller kopplingen mellan tanke och ljudsubstans. (, 144)

Det är möjligen naturligt att tänka på det nyfödda barnets själsliv som en sådan här amorf tankemassa, tanken har i alla fall inte varit främmande för filosofer.¹⁹ Men den extrema ståndpunkten att alla begrepp och diskriminationer uppkommer genom att språket sönderdelar denna massa i mindre bitar (vad nu det betyder) är knappast rimlig. Den fallerar i själva verket i båda ändar. Det måste finnas diskriminationer "före" språket - hur kan språkinläring komma igång om barnet inte på förhand kan skilja ljud och intryck från varandra? Och det finns begrepp som inte rimligvis kan konstitueras genom "uppdelning" av någonting som är givet oberoende av språket - eller skall vi föreställa oss att begrepp som "förste vice talman" eller "kontokort" finns gömda i det förspråkliga barnets tankemassa, väntande på att bli klart avgränsade från sina grannar? Saussures medgivande att det rör sig om "någonting mystiskt" är knappast en hoppingivande början på en teori om språkinläring och begreppsbyggnad.

Senare semiologer har förhållit sig på olika sätt till den här bilden av språkets artikulerande funktion i förhållande till "det amorfa". För Roland Barthes så utgör den grunden för att tillerkänna språket förrang framför alla andra semiologiska system: endast språket har funktionen att artikulera det amorfa, de andra systemen bygger med de stenar som språket huggit ut. Medan Greimas, däremot, som i många andra avseenden är en trogen Saussurian bara konstaterar att semiologin inte kan förklara uppkomsten av perceptuellt givna skillnader, utan helt enkelt får ta dem för givna.²⁰

3.1.6. Sammanfattning

De Saussures teckenteori bygger på några grundläggande antaganden, som jag döper till "tvåvåningspostulatet", "helhetspostulatet" och "immanenspostulatet". Tvåvåningspostulatet betecknar Saussures syn på det meningsfulla tecknet som en relation mellan två väsensskilda typer av entiteter. Med detta synsätt ansluter sig De Saussure till en bild av meningsrelationen som varit den dominerande i västerländsk språkfilosofi åtminstone sedan Platon:

- (1) Meningen hos ett ord är en (abstrakt eller mental) entitet som är korrelerad med ordet.

¹⁹ Hegel (i *Phänomenologie des Geistes*) och Carnap (i *Logische Aufbau der Welt*) är två exempel som faller in. I ett mera avlägset historiskt perspektiv går tanken till Anaximandros *to apeiron* (det obegränsade) och till Platons försök (bl.a. i *Filebos*) att förklara sinnesvärldens uppkomst genom samverkan mellan *to apeiron* och *peiras* (gränsen) - om det sista kan man läsa i Kenneth M Sayres utomordentliga bok *Plato's Late Metaphysics*.

²⁰ Barthes (1964), någonstans fast jag just nu inte kan hitta stället. Greimas (1966), sid 18.

De flesta som har trott på (1), inklusive Platon, har dock uppfattat denna tes som blott en del av en fullständig semantisk teori - man har trott på en trevåningsteori. En trevåningsteori nöjer sig inte med ord och begrepp, utan vill också göra reda för relationen mellan dessa storheter och de ting i världen som man kan *referera* till med hjälp av språkets ord.²¹ Normalt tänker man sig att relationen mellan ordet och referenten förmedlas via begreppet.²² Någon referensrelation ryms dock inte i Saussures teori - den avspisas på följande bryska manér:

Det språkliga tecknet förenar inte en sak och ett namn utan ett begrepp och en ljudföreställning. (s 93)

Det är oklart hur man skall tolka detta avvisande av referensproblematiken. I den senare strukturalistiska traditionen har det ofta uppfattats som ett ontologiskt ställningstagande: ett förnekande av att det alls existerar några "språkoberoende" ting att referera till.²³ Ingenting hos Saussure framtingar dock denna tolkning. Det är fullt möjligt att uppfatta uteslutandet av referenten som ett metodologiskt ställningstagande. Lingvisten sysslar med "langue", inte med "parole", men ur språksystemets synvinkel är hästar och kentaurer likaberättigade - det är först i användningen av språket som tingens "verklighet" spelar roll.

En trivial men viktig nackdel med Saussures beslut att ignorera referensen är att han lämnar en alltför fattig terminologi i arv till sina efterföljare. Då och då uppstår behov av en term för de ting man talar om i språket - inte begreppet träd utan träden själva - och frestelsen att använda ordet *signifié* även om dem blir ibland även den starkaste övermäktig.

Hur skulle en envåningsteori se ut? Några utvecklade sådana teorier existerar knappast, men det finns antydningar här och där. Enligt en sådan teori finns det inga specifika semantiska relationer överhuvudtaget. Ord är ting bland andra ting och man bör kunna göra reda för språkets natur i termer av "vanliga" relationer mellan ting. Naturalistiska språkteorier, t.ex. av behaviouristisk typ, hör hit. Den associationsteori som Hume antyder för att göra reda för våra "abstrakta idéer"²⁴ tycker jag också kan räknas som envåningsteori, liksom den senare Wittgensteins språkspelsteori, åtminstone

²¹ En alternativ form av teori med två nivåer vore den som uteslöt begreppen snarare än referenterna. En sådan teori kunde kallas "namnteori", men har nog inte varit så vanlig som filosofer ibland vill göra gällande. I praktiken är det inte alltid så lätt att dra gränsen mellan namnteorier och vad man kunde kalla begreppsteorier. Den semantik som utvecklades i samband med "the new way of ideas" på 16- och 1700-talen var t.ex. väsentligen en begreppsteori, men empiristiska filosofer, som John Locke och David Hume, hade ständiga problem med att hålla isär relationen mellan ord och begrepp från relationen mellan ett namn och dess bärare. Liknande problem finns i den från Saussure utgående traditionen - kanske speciellt tydligt hos Jacques Lacan.

²² Sådan är Platons teori i Staten, exempelvis: kontakten mellan ordet och tinget förmedlas av idén som står i (olika) relation till dem båda. Motsvarande struktur har Gottlob Freges teori som korrelerar språkliga uttryck i första hand med en "Sinn" och via denna Sinn också med en "Bedeutung" - och efter Frege har de flesta semantiska teorier i den analytisk-filosofiska traditionen haft den här formen.

²³ Tesen om verklighetens språkberoende står inte i något glasklart samband med negligerandet av referensrelationen. Även den mest språkimmanta verklighetsuppfattning behöver rimligen plats för enstaka ting att tala om i språket.

²⁴ Annars är huvudtendensen i empiristisk meningsfilosofi, som anrtyddes ovan, att räkna med två nivåer, och dessutom med en karaktäristisk osäkerhet om relationen mellan ord och idé är en meningsrelation eller en referensrelation.

i vissa tolkningar. I motsats till Saussures egen teori tror jag att flera senare utvecklingar av den bättre uppfattas som envåningsteorier - detta gäller i första hand Jacques Derridas uppfattningar, men även Jacques Lacan kan med litet god vilja försas in i denna fälla. Mer om detta senare.

Tvåvåningspostulatet är som sagt inte originellt för De Saussure - åtminstone inte om man låter bli att tolka det som ett ontologiskt ställningstagande mot existensen av en språkoberoende verklighet. Helhetspostulatet är mera utmärkande, och har ofta uppfattats som ett nödvändigt inslag i en strukturalistisk språk teori. Den speciella form av det som är relevant för De Saussures teckenteori kan formuleras så här:

- (2) De grundläggande språkliga enheterna, både på signifiant- och signifiéplanet, kan inte definieras *isolerade* utan bara *i relation till hela systemet* - d.v.s i termer av varandra.

De grundläggande enheterna på respektive plan är *fonem* respektive *begrepp*. (2) kan ha två olika innebörder, och Saussure hävdar båda. Den viktigaste idén är att varje fonem bara kan definieras i termer av sina relationer till andra fonem, och varje begrepp bara genom sina relationer till andra begrepp. Men dessutom menar Saussure att elementen på den ena nivån inte kan definieras helt oberoende av den andra nivån.

Nära lierad med de båda andra postulaten är den tanke som jag kallar immanenspostulatet:

- (3) Språkets enheter kan bestämmas helt oberoende av deras relationer till företeelser utanför språkssystemet.

Också denna tes kan inom ramen för Saussures framställning ges en jämförelsevis oskyldig, metodologisk, tolkning. Men tillsammans med de båda andra postulaten har den gett upphov till en tendens hos senare tänkare att se med misstänksamhet på varje försök att relatera språk eller språkliknande system till någonting utanför sig själva.

Ytterligare en lakun i Saussures lingvistik bör nämnas, nämligen den absoluta avsaknaden av någon teori om "större" språkliga enheter än ord, som satser och "meningar". Hos Saussure finns en fonetik, ett lexikon och en morfologi - men ingen syntax!²⁵ Detta har en fullt plausibel historisk förklaring, men det har icke desto mindre, enligt min mening, på ett avgörande sätt hämmat - eller åtminstone påverkat - semiologins senare utveckling. Man har inte bara, som nämnades tidigare, saknat referensrelaterade begrepp och termer, man har också saknat sådana semantiska begrepp som är knutna till satsnivån, såsom "påstående", "proposition" och, naturligtvis, "sanning". I stället har man fått reda sig i alla sammanhang med läran om tecknet och dess båda sidor - att detta är en brist blir, tycker jag, särskilt tydligt i Lévi-Strauss mytanalyser, och i Barthes "mytologier".

3.2. Några variationer på Saussure

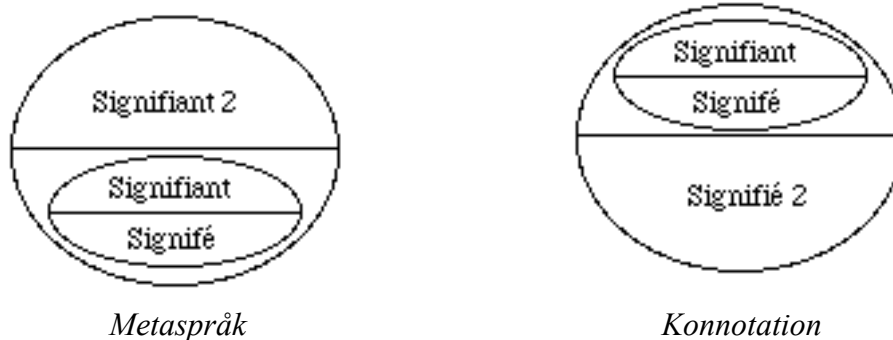
Jag skall naturligtvis inte försöka mig på någon historik över semiologins utveckling efter Saussure, men för att något bredda perspektivet skall jag kortfattat beskriva några senare uppfattningar som låter sig förstås som variationer på Saussures diskussion av teckenbegreppet. De är valda både för att jag tycker att de är intressanta i sig själva och

²⁵ De enda språkliga entiteter större än ord som Saussure diskuterar är "syntagm" - d.v.s. fasta ordkombinationer, s.k. "idiomatiska uttryck".

för att de utgör bakgrund för några av de saker vi kommer att ta upp i avsnitten om narratologi och texttolkning.

3.2.1. Metaspråk och konnotation

Givet Saussures bild av tecknet som föreningen av signifiant och signifié öppnas möjligheter för en hierarki av teckensystem där "redan färdiga" tecken utnyttjas i andra semiologiska system. På varje ny nivå finns väsentligen två alternativ: jag kan använda det gamla tecknet som signifiant respektive som signifié för ett nytt tecken. Om jag skapar ett nytt tecken som betecknar det gamla, har det som signifié, så får jag ett *metaspråkligt* tecken.²⁶ Om jag däremot låter det gamla tecknet bli *signifiant* (beteckning) i ett nytt tecken så får jag en *konnotationskod*.

Begreppet metaspråk kan vi lämna därhän - detta "nya" sätt att tänka på det begreppet ger knappast någon starkare aha-upplevelse - men begreppet konnotation har i hög grad intresserat och utnyttjats av, framförallt, Roland Barthes. I narratologiavsnittet skall vi se några exempel på hur han använder det. Jag kommer i fortsättningen att säga om en signifiant att den *denoterar* sin vanliga signifié och *konnoterar* de eventuella ytterligare

²⁶ Som ofta i Saussures tradition så får man stå ut med att "signifié" glider mellan "mening" och "referent". Signifié är ju för Saussure, strikt talat, alltid ett begrepp, och det är väl tveksamt om ett tecken kan vara ett begrepp. Intuitionen är såklart att i ett metaspråk talar man om (d.v.s refererar till) andra språkliga tecken - signifié i "bokstavlig" mening är i så fall inte dessa tecken utan föreställningar om dem (analogt med att det signifié Saussure vill antyda med sin klassiska bild av ett träd är föreställningen om ett träd.)

innebörder som kommer den till del i kraft av denna denotation.²⁷ Låt oss illustrera med det klassiska exemplet från Barthes *Mytologier*.

jag är hos frisören och man räcker mig ett nummer av *Paris Match*. På omslaget står en ung neger i fransk uniform och gör honnör med blicken höjd, antagligen fäst vid ett veck i trikoloren. Det är bildens *mening*. Men vare sig den är naiv eller inte förstår jag mycket väl vad den meddelar mig: att Frankrike är en stormakt, att alla dess söner, utan åtskillnad vad beträffar färgen troget tjänar dess flagga och att det inte finns något bättre svar för belackarna av den så kallade kolonialismen än denne svarte pojkes ivriga önskan att tjäna sina så kallade förtryckare. Jag befinner mig alltså återigen inför ett förstorat semiologiskt system: det finns det betecknande, själv redan format av ett föregående system (*en svart soldat som gör den franska militärhälsningen*); det finns det betecknade (här består det av en medveten blandning av fransk nationalism och militarism); det finns också en *närvaro* av det betecknade tvärs igenom det betecknande.²⁸

Enligt den enklaste tolkningen av detta utgörs det första semiologiska systemet helt enkelt av en grundkod för fotografier. Omslaget "läses" enligt denna kod som en *bild av* en viss person som är neger och som gör honnör (man kan tänka sig att pojkens föräldrar, t.ex., skulle intressera sig för bilden enbart på denna "bokstavliga" nivå). Men det är inte denna innebörd som kommuniceras av bilden när den står på omslaget till *Paris Match*, vars läsekrets inte kan förväntas ha ett intresse för dess denotatum som motiverar bildens publicering. Publiken förväntas i stället, mer eller mindre medvetet, "läsa" bilden med hjälp av en annan kod - som, mycket riktigt, bara är tillgänglig för den som *också* har tillgång till den första koden (det är detta som skiljer konnotation från andra former av mångtydighet).

3.2.2. Lacans barriär

Jacques Lacan är psykoanalytiker, och här är inte platsen att skildra så värst mycket av hans teoretiska insatser, men jag skall ägna några sidor åt vissa mera allmänna språkfilosofiska aspekter på hans arbete.

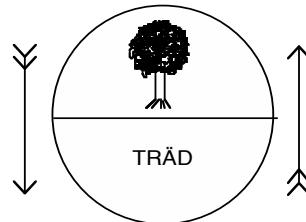
²⁷ Filosofer måste naturligtvis glömma den "vanliga" användningen av "denotation" och "konnotation" för att markera en distinktion i den rad som också innehåller referens/mening, extension/intension, Sinn/Bedeutung, m.m. Utan att vara identisk med det ansluter Barthes begrepp närmare till det stilistiska begreppet konnotation: där ett ords denotation är dess "huvudbetydelse" medan konnotationerna utgörs av dess "bibetydelser". Jfr Sonesson (1989) för en diskussion av relationerna mellan fyra olika konnotationsbegrepp.

Ett alternativt, men mindre Bartheskt, sätt att se på fenomenet vore som en kedja av "denotationer". Det som är signifié i det första tecknet fungerar som signifiant i det andra och denoterar där det "nya" innehållet. Konnotation vore i så fall en "förfaders-relation" definierad i termer av denotation. Av åtminstone ett par olika skäl skulle Barthes förmodligen uppfatta versionen i texten som mera stringent. En fördel med Barthes synsätt är exempelvis att det automatiskt ger det konnoterade yttrandet "rätt" avsändare, nämligen densamma som yttrar det "första" tecknet.

Flera av Barthes exempel passar också illa med "förfadersteorin". Varje matematisk formel kan t.ex. konnotera innehållet "exakthet", men denna konnotation är ju lika mycket knuten till uttrycksättet som till den "första" denotationen, alltså just till tecknet i Saussures bemärkelse. Barthes använder begreppet konnotationskod på ett synnerligen generöst sätt - så uppger han t.ex. att samtliga de fem koder som han i S/Z använder för att analysera en novell av Balzac är konnotationskoder.

²⁸ *Mytologier*, s 213.

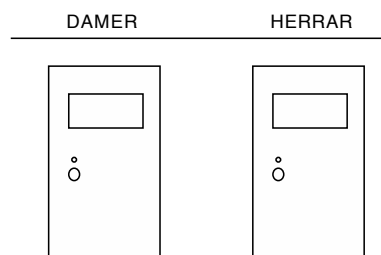
Terminologiskt utgår Lacan i mycket av sin språkbeskrivning från Saussures teckenlära, vilket inte hindrar att många av hans substantiella slutsatser är diametralt motsatta Saussures. Som vi såg insisterar Saussure på att tecknets båda sidor - beteckningen och det betecknade - är så intimt sammanbundna med varandra att de bara kan tänkas just som delar av den helhet som omfattar båda. Det är för att ge eftertryck åt denna tanke som han inte bara slår ett tunnband om tecknet utan också förser det med extra beslag i form av de båda pilarna på sidorna:

Lacan föredrar i stället att skriva Saussures "algoritm"²⁹ som $\frac{S}{s}$ (utläses "Signifianten över signifién", eller något i den stilen) - där det stora S är beteckningen medan det lilla s är det betecknade. Inte nog med att både ringen och beslagen är förvunna, Lacan refererar också till strecket mellan signifiant och signifié som "barriären som motstår signifikation" ("la barre qui résiste a la signification"). Tvärtemot Saussures insisterande på omöjligheten att skilja beteckningen från det betecknade så är hela tendensen i Lacans framställning att betona svårigheten, för att inte säga omöjligheten, i att etablera någon reglerad och varaktig kontakt mellande de båda.

Denna skillnad hänger samman med en annan fundamental divergens mellan Lacan och Saussure. Enligt Saussure är det *langue* som bör stå i centrum för lingvistens intresse. För Lacan är däremot *parole* det väsentliga, och speciellt intresserar han sig för de "kreativa" sidorna hos språkanvändningen, de mekanismer genom vilka talet "lurar" språkssystemet och tar på sig innebörder som inte förutsetts i lexikon och grammatik.

För att beskriva det fenomen som Lacan kallar "glidandet av det betecknade under beteckningen" faller han tillbaka på retorikens lära om troper och figurer, om hur ord och uttryck används i "överförd bemärkelse". Till detta återkommer vi i nästa avsnitt, men innan vi lämnar Saussure kan jag inte motstå frestelsen att göra ytterligare några Lacanska poänger med hjälp av en annan turnering av Saussures "algoritm", som Lacan erbjuder som en bättre illustration av tecknets natur än Saussures bild med trädet.

Varför är nu den bilden så mycket bättre än Saussures? Klara besked på den punkten skall man inte vänta sig av Lacan - som inte är intresserad av pedagogiska förklaringar - men det är inte svårt att spekulera fram *några* poänger med den.

²⁹ Ett fint ord som Lacan gillar - hos honom betyder det helt enkelt "formel".

- (1) *Den diakritiska principen.* Minst viktigt är kanske att Lacans bild konkret illustrerar det språkliga tecknets särskiljande natur, att ett tecken bara får sitt innehåll genom kontrasten mot andra tecken i samma språkssystem, det som man brukar kalla den "diakritiska principen".
- (2) *Språket och Lagen.* Viktigare är att den ger ett emblem för relationen mellan språket och "lagen". Att lära sig ett språk är också att skolas in i ett socialt normsystem, ett system som inte bara reglerar språkligt beteende, utan alla livets områden och alla slags mellanmänniska relationer. Att lära sig skillnaden på "Damer" och "Herrar" är, ipso facto, att tillägna sig den "urinära segregationens lagar", och därmed att lära sig något viktigt om könsskillnader och sin egen könsroll.

Detta leder oss till Lacans version av Saussures tes om språkets sociala och överindividuella natur. För Saussure är det *langue* som är socialt, medan *parole*, är individens egendom - individen utnyttjar det sociala symbolsystemet för att säga vad han själv vill. Den även av Lacan ivrigt omfattade tesen om det socialas primat kan tyckas komma i viss konflikt med hans ovan antydda förkärlek för *parole*. Så är det dock knappast; Lacans överindividuella språk är inte bara språkssystemet, det verktyg individen måste tillägna sig för att kunna tala, utan den samlade diskursen, det redan sagda.

Ett favoritexempel är barnets "introduktion" i språket. Denna börjar inte med att barnet lär sig att tala, att behärska språket - utan genom att språket inkorporerar barnet, genom "dopet", namngivandet. När barnet mycket senare lär sig att tala och förstå så finner det sin plats "i språket" redan färdig - det är namngivet, beskrivet och relaterat till alla väsentliga personer och företeelser i sin omgivning genom språkets (och lagens) förmedling.³⁰

- (3) *Språket i verkligheten.* En annan poäng är att toalettdörrarna vänder upp och ner på slentrianbilden av språkets s.a.s. topografiska relation till den yttre verkligheten. Man talar ofta som om språket användes för att tala om världen från någon plats "utanför" den - t.ex. från "medvetandet" (som också brukar lokaliseras på ett visst, om också obestämt, avstånd från världen). För att kunna beteckna olika saker måste olika ord, tänker man sig, haka i verkliga skillnader som finns i världen "därute". Men skillnaden mellan "Damer" och "Herrar" finns i världen bara genom beteckningarnas försorg - beteckningarna måste sitta där, bokstavligen fastlimmade, på sina objekt för att dessa skall kunna skiljas åt.
- (4) *Beteckningen är social, det betecknade är subjektivt.* En fjärde poäng anknyter mera specifikt till den psykoanalytiska problematiken. Låt oss tänka oss in i barnets situation när det skall lära sig innebörden hos orden "Damer" och "Herrar". Det möter beteckningarna som något objektivt, yttre, och på samma gång socialt normerande - jfr punkt (3) och (2). Men att tillägna sig dessa socialt normerande objektiva beteckningar är att associera dem med ett

³⁰ Här är dock inte platsen att fördjupa sig i Lacans utvecklingspsykologiska modell - den beskrivs för övrigt bättre utifrån Hegel än utifrån Saussure.

individuellt och subjektiv betecknat.³¹ I det här fallet innebär det bl.a. att subjektivt identifiera sig med "sin" könsroll, att acceptera det av omgivningen redan träffade valet mellan de två socialt givna möjligheterna. Detta har uppenbarligen någonting att göra med Saussures idé om språkets funktion att "artikulera" det amorfa, men Lacan ger den en karaktäristisk vändning. Han menar att den inifrån upplevda subjektiviteten och den socialt påtryckta språkstrukturen aldrig slutgiltigt kan anpassas till varandra - där kommer alltid att finnas ett glapp och ett skav, som bland annat ger psykoanalytikern något att göra.

3.2.2.1. *Det omedvetna är strukturerat som ett språk*

Ett av Lacans mest berömda *dicta* är att "det omedvetna är strukturerat som ett språk" ("l'inconscient est structuré comme un langage"). Detta yttrande ser ut som en förklarande analogi - språket, vars struktur förutsättes känd, skall sprida ljus över det omedvetna. Men vad skall vi lära oss av den?

Det omedvetna liknar alltså språket, med avseende på sin struktur. Men vad har språket för struktur? På den punkten finns det föga konsensus mellan olika auktoriteter - innebörden i Lacans slogan blir exempelvis inte densamma om vi tänker på språkstruktur á la Noam Chomsky, som om vi gör det á la B.F. Skinner. (I själva verket ligger Lacans språksyn, som vi skall se, betydligt närmare Skinners än Chomskys.)

I en berömd uppsats³² har Roman Jakobson lanserat teorin att det finns två grundläggande språkfunktioner - den *metaforiska* och den *metonymiska* - som han använder för att beskriva och förklara en mängd olika språkliga fenomen. Utgångspunkten för Jakobsons artikel är att det finns två, ganska klart åtskilda, huvudformer av *afasi*, som han menar kan korreleras med störningar i den metaforiska respektive metonymiska språkfunktionen. Men han använder också sitt begreppspar för att beskriva skillnaden mellan litterära stilar och genrer: "realismen" bygger t.ex. huvudsakligen på den metonymiska språkfunktionen, medan "romantisk" litteratur skrivs i närheten av den metaforiska polen. I Jakobsons efterföljd uppfattar Lacan metafor och metonymi som nycklarna till förståelsen av språkets struktur och funktion.

I Jakobsons uppsats blir begreppen metafor och metonymi inte speciellt välbestämda. De generaliseras till en grad som i viss mån tar udden av hans tes om deras betydelse - distinktionen mellan dem kommer i stort sett att sammanfalla med Saussures distinktion mellan den "associativa" (eller "paradigmatiska") och den "syntagmatiska" axeln i språket.

Även Lacans förklaringar av begreppen ifråga lämnar en hel del i övrigt att önska. Man kan t.o.m. tvivla på att han är intresserad av att göra någon bestämd *skillnad* mellan metafor och metonymi. Han "definierar" exempelvis metaforen med den klassiska frasen "ett ord för ett annat" - en bestämning som stämmer lika bra för alla

³¹ Hos Lacan exemplifieras på ett särskilt smygande sätt glidningen mellan att uppfatta det betecknade ortodox, á la Saussure, som det med beteckningen korrelerade begreppet (intensionen), och att uppfatta det som en *referent*, det man talar om. Det som gör det extra problematiskt att hålla tungan rätt i mun är att han ju i första hand är intresserad av det språk i vilket man talar om psykologiska fenomen, till vilka ju begreppen hör.

³² "Two Aspects of Language and Two Types of Aphasic Disturbances", i Jakobson & Halle: *Fundamentals of Language*, Janua Linguarum nr 1, Haag och Paris 1956.

troper (inklusive metonymin), utan att skilja ut just metaforen. Det för honom väsentliga är snarare själva det "tropologiska" perspektivet: att uppfatta meningsförskjutningen, nyskapandet, snarare än regelbundenheten, som språkets väsen.

Den klassiska retoriken, och Lacan är i detta avseende en trogen elev till Quintilianus, uppfattade alla troper som *substitutioner*. I stället för att beteckna en sak med dess "vanliga", "normala" namn så väljer man, av olika anledningar, en annan beteckning. Ett enkelt exempel, för vilken teorin verkar uppenbart riktig, är *eufemismen*. Den som säger "badrum" i stället för "toalett" vill helt enkelt undvika att använda ett visst ord och räknar med att åhöraren skall fatta vad han syftar på ändå.

De viktigaste skillnaderna mellan *olika* troper rör den relation som tänks råda mellan den undanträngda och den närvarande termen (låt oss i fortsättningen, för att antyda vart vi är på väg, låta dem heta "latent" och "manifest" term). I metaforen tänks den relevanta relationen vara *likhet*, medan den i metonymin är *närhet*. Denna "närhet" kan i sin tur vara av olika slag. I Lacans favoritexempel - "30 segel" för "30 båtar" - rör det sig om relationen mellan del och helhet.³³

Med detta är vi redo för en första tolkning av påståendet att "det omedvetna är strukturerat som ett språk". Det betyder helt enkelt att det omedvetna domineras av de båda mekanismerna metafor och metonymi.

Problemet med denna tolkning är att den gör Lacans slogan tämligen innehållslös. Den blir helt enkelt ekvivalent med att för det omedvetnas räkning hävda en av de äldsta, och definitivt den enklaste, av alla psykologiska teorier: *associationspsykologin*. Denna teori har sina rötter i den brittiska empirismen och har i vårt århundrade dominerat den av Lacan mycket föraktade behaviouristiska psykologin. Enligt associationspsykologin finns det endast ett slags band mellan olika psykiska innehåll - "association" - och associationer grundas, precis som Lacan och Jakobson menar, på likhet och närhet.³⁴

Associationspsykologin är naturligtvis inte innehållslös i sig själv - tvärtom är ju anspråket på att göra reda för all mental aktivitet med så enkla mekanismer oerhört starkt. Men det känns litet futtigt om en teori som vill grunda förståelsen av andra psykiska funktioner på en teori om språket bara visar sig vara förklädd associationspsykologi - tvärtom är det ju språket som brukar uppfattas som den stora stötestenen för den associationspsykologiska modellen. Däremot ansluter sig kanske en sådan bild av det omedvetna ganska nära till Freuds uppfattning: många av hans påståenden om det omedvetna - t.ex. att det saknar logik - kan uppfattas som att det omedvetna uttömmande kan förstås med hjälp av associationsprinciper, medan det saknar de "högre" kognitiva mekanismer som man oftast vill koppla till språkförmågan. Men om Lacan *bara* vill säga detta så vore det mera träffande att säga att "språket är strukturerat som det omedvetna", snarare än tvärtom.

3.2.2.2. *Symptom och begär*

Ligger det då inget mer i åsikten att det omedvetna är strukturerat som ett språk? Jo, men då får vi släppa tanken att det vi söker är en *likhet* mellan språket och det

³³ De flesta klassiska handböcker skulle klassificera Lacans exempel som synekdoke, snarare än metonymi, men Lacan envisas med att reducera alla troper till Jakobsons båda favoriter.

³⁴ Hume har, som bekant, en tredje associationgrundande relation också - kausalitet. Men redan hos Hume själv reduceras, kan man säga, denna relation till de båda andra.

omedvetna. Vad Lacan är ute efter är snarare ett *samband* mellan dem: det omedvetna struktureras av språket och språket struktureras av det omedvetna.

En pusselbit till förståelsen av denna åsikt ges av Lacans insisterande på att den "likhet" och "närhet" som är relevant för förståelsen av metaforer och metonymier inte finns i tingen, utan i *språket*, närmare bestämt på signifiantplanet. Ett exempel på detta finner Lacan redan i sitt standardexempel om de "30 seglen". Hur vet man att det rör sig om just 30 båtar - att dessa i verkligheten skulle ha precis var sitt segel är ju inte särskilt sannolikt. Förklaringen ligger, enligt Lacan, i att det inte är de spända dukarnas närhet till de fuktiga skroven som förmedlar metonymin, det är *ordet* "segel" som är nära *ordet* "båt". Det naturliga sättet att tolka detta är i termer av ordens kontextuella association med varandra - deras vana att uppträda tillsammans i satser.³⁵

Låt oss skissa en lacanistisk teori om troper.³⁶ En metafor uppkommer genom att vi substituerar ett ord för ett annat i "beteckningskedjan". Att det latent ordet fortfarande går att uppfatta i sin frånvaro beror på dess metonymiska förbindelse med resten av kontexten.

"Beteckningskedjan" är helt enkelt en sammanlänkning av ord, men den får sin innebörd genom att varje ord för med sig en associationsstruktur. Dessa associationer är, à la Saussure, av två olika typer (a) en samling andra *kontexter* i vilka samma ord kan användas, och (b) en uppsättning andra *ord* som kunde ha använts istället för det vi utgår ifrån. Det rör sig alltså om associationer utefter den syntagmatiska och den paradigmatiske axeln, respektive. Vart och ett av de ord som dyker upp i dessa associationsfält för dessutom med sig egna associationsfält av samma typ. Bland de paradigmatiske associationerna spelar rent "fonetiska" associationer mellan olika beteckningar en viktig roll.

Den metaforiska effekten beskriver Lacan som en "gnista" mellan den latent och den manifesta beteckningen. Man kan beskriva det så att metaforen fördubblar de relevanta associationsfälten på den punkt i beteckningskedjan där substitutionen äger rum. Det metaforiska substitutet och den undanträngda termen som indikeras av kontexten för med sig var sitt associationsfält - och genom en process som Lacan inte beskriver närmare så samverkar de för att producera ett nytt, den metaforiska innebörden.³⁷

Som psykoanalytiker intresserar sig Lacan särskilt för det fall där den latent betecknaren inte bara ersatts av en annan i beteckningskedjan, utan också har "förträngts" i psykoanalytisk mening, d.v.s. inte längre är tillgänglig för medvetandet. Att en metafor kan fungera trots en sådan förträngning kan förklaras genom att delar av dess relevanta associationsfält inte har förträngts utan bidrar till innebörden i det

³⁵ Jfr Jakobsons association av det metonymiska med den syntagmatiska axeln.

³⁶ Än en gång: Lacan är inte intresserad av *skillnaden* på metafor och metonymi. Som vi skall se involverar alla troper både den metaforiska och den metonymiska funktionen. En brasklapp dessutom: när jag talar om "en lacanistisk" teori, snarare än, "Lacans teori", så beror det på att Lacan inte formulerar några teorier utan nöjer sig med att antyda sina uppfattningar i gåtfulla vändningar. Vad som följer, liksom mycket av det föregående, är alltså en ganska fri uppfinning som passar mycket av det han säger, snarare än något som "står i" Lacans text.

³⁷ Detta låter inte så olik Max Blacks välkända interaktionsteori för metaforer. En väsentligt skillnad mellan Black och Lacan är att den förre menar att interaktionen äger rum mellan två delar av det faktiska yttrandet ("the focus" och "the frame"), medan Lacan alltså på mera klassiskt manér laborerar med en närvarande och en frånvarande term.

metaforiska uttrycket. Det verkar också rimligt att tänka sig att efterhand som medvetandet genomskådar dessa tricks så måste nya och alltmer komplexa metaforer till, som dessutom kan baseras på de gamla så att man skapar kedjor av sammanhängande metaforer.³⁸ Analytikerns uppgift, om jag förstår Lacan rätt, består till stor del i att följa sådana kedjor tillbaka till deras ursprung, till vad analysanden "egentligen" talar om utan att veta om det.

När Lacan skall sammanfatta språketeorins betydelse för psykoanalysen så säger han att "symptomet är en metafor, och begäret är en metonymi". Låt oss illustrera vad detta kan betyda med hjälp av ett exempel som Lacan hämtar från Freud. Denne berättar på ett ställe om kvinnan som, efter att ha försökt alla andra medicinska utvägar, kommer till honom för att få hjälp mot sina smärtor i korsryggen. För att göra en lång historia kort, så enar sig Freud och kvinnan till slut om förklaringen att hon "bär sitt kors", dvs sonar en skuld med hjälp av sin smärta. Det intressanta för oss är att hon, om Freud har rätt, har ont just i korsryggen därför att den *heter* "korsrygg". Förbindelsen mellan symptomet och dess "orsak" är inte kausal, utan *semiologisk* och förmedlad av (i det här fallet) det tyska språket. Det är detta Lacan menar när han säger att "symptomet är en metafor" - ännu mera träffande vore väl att kalla det en rebus.

Att "begäret är en metonymi" illustreras av ett annat drag i samma anekdot. Det som leder analytikern på spåret efter den metaforiska innebörden är att smärtan är "felplacerad" - det finns "egentligen" ingen orsak till att hon skulle ha ont i korsryggen. Men smärtan är en representant för den emotionella laddning som ursprungligen förbands med den nu endast metaforiskt uppfattade skulden. Den emotionella laddningen, "begäret", förskjutes utefter den metaforiska kedjan - det är denna förskjutning, tror jag, som Lacan syftar på när han säger att begäret är en metonymi. Båda sidorna av slagordet kan sammanfattas så här: det manifesta objektet för analysandens begär är en symbol för det latent objektet, och förmedlingen mellan de två går via topologiska mekanismer som delvis verkar på det rena rebusplanet.

3.2.3. Greimas semantiska universa

3.2.4. Derridas *différance*

³⁸ Det handlar alltså om en omedveten effekt som är en slags invers till vad man medvetet eftersträvar med en eufemism. Eufemismen försöker förmedla en viss betydelse men undviker det associationsfält som är förknippat med standardtermen för denna innebörd. Den lacanska metaforen förtränger däremot den centrala betydelsen men bevarar associationsfältet.